

УДК 343.1

В. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Диференціація процесуальної форми як пріоритетний напрямок реформування кримінального судочинства України

У період реформування кримінально-процесуального законодавства, прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України особливої актуальності набувають питання, які пов'язані із визначенням процесуальної форми кримінального судочинства, його системи, що дозволить ефективно вирішувати відповідні функціональні завдання з найменшими економічними, ресурсними та часовими затратами. Сучасні уявлення щодо системності соціально-правових явищ дозволяють підійти до наукового аналізу цих питань з урахуванням функціональної спрямованості кримінального процесу в цілому та його окремих складових, які, перебуваючи у тісному зв'язку один з одним, надають тієї інтегративної якості, якою у цій сфері можна вважати захист прав, свобод і законних інтересів усіх учасників кримінально-процесуальних відносин, інтересів держави та суспільства.

Доктринальні підходи до вирішення проблеми єдності та диференціації кримінально-процесуальної форми, які достатньо широко представлені в науці кримінального процесу, свідчать про її дискусійний характер, про неоднаковість наукової думки як із питання стосовно самої суті диференціації, так і вибору критеріїв, за якими вона має здійснюватися. Важко погодитися з точкою зору, що процесуальна форма має бути уніфікована у всіх справах. Такий підхід не відповідає тим сучасним реаліям, які спостерігаються у процесі удосконалення нормативно-правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності, а також концептуальним підходам до розв'язання проблеми створення оптимальної моделі кримінального судочинства. Водночас не виглядає достатньо обґрунтованим і твердження про те, що диференціацію слід зробити домінуючою тенденцією розвитку форми

кримінального процесу, адже єдність останньої має важливе значення як в аспекті дотримання прав і законних інтересів учасників кримінально-процесуальних відносин, так і забезпечення законності кримінального провадження.

Між уніфікацією і диференціацією процесуальної форми, уявляється, існує тісний зв'язок, оскільки диференціація є можливою лише за умови існування уніфікованої форми. Уніфікація ж процесуальної форми є своєрідним результатом диференціації більш широкого явища, яким виступає юридичний процес у цілому. Саме в результаті його диференціації свого часу виникли кримінальний, цивільний, адміністративний процеси.

Ураховуючи наведене, не потребує аргументації теза про те, що проблема диференціації кримінально-процесуальної форми є достатньо складною та багатопланою, а її вирішення має здійснюватися за відповідними критеріями, що забезпечать оптимальність, темпоральність та ефективність кримінального провадження, а тому й вирішення його завдань.

Дослідженням проблеми диференціації кримінально-процесуальної форми опікувалися науковці радянського періоду, а саме: Г. З. Анашкін, В. Д. Арсен'єв, А. П. Гуляєв, В. З. Лукашевич, П. Ф. Пашкевич, І. Л. Петрухін, В. А. Стрёмовський, М. С. Строгович, П. С. Єлькінд, М. Л. Якуб та ін. Не зникає до неї інтерес і в сучасний період; більше того, вона отримує нові форми вирішення, які із часом доводять користність диференційованого порядку кримінального судочинства, виникнення особливих проваджень як результату переходу кількісних змін законодавчого регулювання кримінально-процесуальної діяльності до якісних, що і детермінують їх існування та подальший розвиток як відносно автономних у системі кримінального процесу. Різні аспекти цієї проблематики досліджено у роботах Ю. М. Грошевого, В. В. Дорошкова, Ю. А. Іванова, К. Б. Калиновського, А. В. Ленського, Є. Г. Лук'янової, Н. С. Манової, Х. У. Рустомова, О. В. Рябцевої, О. В. Смирнова, Т. В. Трубнікової, С. С. Циганенко, Ю. К. Якимовича та інших вчених. У період реформування кримінально-процесуального законодавства актуальність цієї теми зростає, адже розвиток сучасного законодавства України здійснюється в напрямі не уніфікації, а навпаки, подальшої диференціації кримінально-процесуальної форми, розширення застосування процедур, які в силу своїх специфічних рис суттєво відрізняються від загального порядку здійснення кримі-

нального провадження. На сучасному етапі розвитку кримінально-процесуального законодавства диференціація процесуальних форм виступає одним із пріоритетних умов раціонального використання процесуальних засобів, досягнення більшої результативності кримінального провадження з одночасною процесуальною економією.

На необхідності диференціації процесуальної форми наголошується й у міжнародних документах у галузі кримінального судочинства, зокрема в Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R(87) 18 від 17.09.1987 р. щодо спрощення кримінального правосуддя¹.

Ознайомлення із науковими підходами до визначення сутності диференціації кримінально-процесуальної форми дозволяє констатувати їх неоднозначність, що можна пояснити наявністю різних критеріїв, які беруться дослідниками за основу. Так, за визначенням О. В. Смирнова та К. Б. Калиновського, диференціація кримінально-процесуальної форми являє собою таку будову судочинства, при якій поряд із звичайним порядком мають місце процесуальні форми, які передбачають як спрощення процедури у нескладних справах, так і її ускладнення щодо найбільш небезпечних злочинів або справ, що потребують особливої процесуальної захищеності законних інтересів обвинуваченого або інших учасників судочинства². Ця точка зору поділяється фахівцями не тільки у галузі кримінального процесу, а й загальної теорії права³. Наведене визначення дає підстави виділяти такі прояви диференціації кримінально-процесуальної форми, як особливості провадження у справах неповнолітніх, провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру тощо⁴.

Якщо критерієм диференціації кримінально-процесуальної форми обрати ступінь суспільної небезпеки злочину і тяжкість міри покарання⁵, то законом передбачаються особливості провадження у справах приватного обвинувачення та відповідно до нового КПК України провадження про кримінальні проступки.

¹ Рос. юстиція. – 1997. – № 8. – С. 3–5.

² Смирнов А. В. Уголовный процесс : учеб. для вузов / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский. – СПб. : Питер, 2004. – С. 645.

³ Див.: Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. – М. : Норма, 2003. – С. 147–148.

⁴ Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленина. – Х. : Одиссей, 2009. – С. 745–786.

⁵ Див.: Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве / М. Л. Якуб. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 104.

Специфіка суб'єкта, який вчинив суспільно небезпечне діяння, викликає необхідність диференціювання процедури кримінального судочинства на звичайне провадження та таке, що містить додаткові гарантії забезпечення прав його учасників, а тому і є ускладненим порівняно із звичайним порядком (провадження у справах неповнолітніх, провадження по застосуванню примусових заходів медичного або виховного характеру, провадження щодо окремих категорій осіб (за новим КПК України)).

Ще одним критерієм диференціації кримінально-процесуальної форми є співвідношення у провадженні державно-владного начала та диспозитивності¹. Здається, що в умовах чинного законодавства та прийнятого Верховною Радою України нового Кримінального процесуального кодексу він має всі підстави для існування, оскільки зміни та доповнення КПК, які були прийняті законодавцем останнім часом, суттєво розширили диспозитивність у кримінальному судочинстві. І якщо в сучасних умовах диференціація кримінально-процесуальної форми за цим критерієм перш за все виявляється в існуванні двох порядків кримінального провадження, які суттєво відрізняються один від одного, — провадження у справах публічного і приватного обвинувачення, то новим Кодексом запроваджено процедури, які є невідомими чинному законодавству і у яких досить сильним виступає саме приватне начало, а тому й забезпечується реалізація диспозитивності, зокрема, угоди про визнання винуватості, угоди про примирення підозрюваного, обвинуваченого із потерпілим тощо. В основі цих особливих проваджень лежить ідея розумного компромісу, яка і визначає в даному випадку вектор нормативно-правового регулювання.

Критерій, який пов'язаний із необхідністю прояву поваги суверенітету іноземної держави, покладено в основу процедури надання/отримання міжнародної правової допомоги у кримінальних справах, яка, на нашу думку, також є проявом диференціації кримінально-процесуальної форми. Цим пояснюється впровадження в чинний КПК і передбачення в новому Кодексі специфічних правил взаємодії у цій галузі, які суттєво відрізняються від загального порядку здійснення кримінального провадження.

Останній приклад достатньо впевнено підтверджує тезу про те, що не лише у спрощених або целерантних та, навпаки, таких, що усклад-

¹ Див.: Якимович Ю. К. Дифференциация уголовного процесса / Ю. К. Якимович, А. В. Ленский, Т. В. Трубникова. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2001. – С. 16–17.

нують порядок і містять додаткові гарантії захисту інтересів учасників кримінального судочинства, провадженнях знаходить вияв диференціація кримінально-процесуальної форми. За висловом Ю. К. Якимовича, диференціація означає також те, що кримінальне судочинство не обмежується лише провадженням у кримінальній справі, є в ньому й інші провадження (самостійні та полістадійні), які ніяк не можна віднести до проваджень у кримінальних справах хоча б тому, що в них не вирішуються основні питання кримінальної справи: винуватості та покарання. Їх спрямованість зовсім інша. Вони або доповнюють кримінальний процес (додаткові провадження), або в їх межах застосовуються матеріально-правові норми, які не належать до норм кримінального права (особливі провадження)¹.

У зв'язку із цим у науці запропоноване й інше поняття диференціації кримінально-процесуальної форми, під якою розуміють існування самостійних проваджень, які характеризуються наявністю певної матеріально-правової бази, що об'єктивно потребує відмінностей у законодавчому регулюванні, комплексністю і наявністю суттєвих відмінностей порівняно зі звичайним порядком провадження, що приводять у кінцевому підсумку до зміни форм діяльності у таких справах². У цьому контексті обґрунтованою уявляється точка зору про те, що система кримінального процесу може бути представлена не лише як сукупність стадій, а й як сукупність окремих проваджень, які розрізняються за своєю спрямованістю. Провадження, що здійснюється у загальному порядку, пов'язане із вирішенням питань стосовно винуватості особи у вчиненні злочину, притягнення її до кримінальної відповідальності, відшкодування завданої злочином шкоди тощо, тобто призначене для реалізації норм кримінального права і встановлення наявності чи відсутності кримінально-правових відносин, пов'язаних із вчиненням злочину. Крім цього, до системи кримінального процесу також входять й інші окремі провадження, які є об'єктивно необхідними в силу існування основного провадження, що тісно пов'язані з ним, проте суттєво відрізняються від нього своєю спрямованістю, а отже, і специфікою правового регулювання. Одні з них також

¹ Див.: Якимович Ю. К. Необходимость и содержание дифференциации уголовного процесса / Ю. К. Якимович // Правовые проблемы укрепления российской государственности. – Томск, 2001. – Вып. 7. – С. 7–9.

² Див.: Якимович Ю. К. Дифференциация уголовного процесса / Ю. К. Якимович, А. В. Ленский, Т. В. Трубникова. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2001. – С. 15.

призначені для реалізації норм кримінального та кримінально-виконавчого права, оскільки їх суть пов'язана із вирішенням питань, що виникають при звільненні особи від кримінальної відповідальності з nereабілітуючих підстав та виконанні судових рішень¹. Інші — регулюють відносини, які виникають у зв'язку зі здійсненням основного провадження, проте не пов'язані безпосередньо із вирішенням питання кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, а відіграють щодо нього певну допоміжну роль, будучи спрямованими на створення належних умов для його здійснення у суворій відповідності до вимог закону та дотримання прав людини.

Наявність у системі кримінального процесу окремих процесуальних проваджень досить повно відображена у позиції, відповідно до якої існують провадження двох типів, що мають специфічне призначення: провадження по кримінальних справах, обумовлені матеріальним характером правових відносин як свій предмет, та спеціальні кримінально-процесуальні провадження². На підтримку також заслуговує і точка зору про те, що диференціація кримінально-процесуальної форми здійснюється на рівні окремих процесуальних проваджень тоді, коли виникають суттєві відмінності за ступенем складності процесуальної форми одного й того ж провадження, що приводять до конструювання самостійної процесуальної процедури. Відмінності, які існують у сучасних процедурах слідчої і судової діяльності в окремих категоріях кримінальних справ, як правило, являють собою одиничні особливості, що не можуть розглядатися як прояви диференціації основної форми відповідного провадження³.

Останнім часом російськими науковцями, які досліджують проблему диференціації кримінально-процесуальної форми, запроваджено в науковий обіг терміни первинної та вторинної диференціації. При цьому під первинною диференціацією пропонується розуміти процес зборки нової кримінально-процесуальної форми. Про первинну диференціацію можна вести мову тоді, коли виділений у результаті диференціації фрагмент (сукупність елементів) починає оформлювати свою

¹ Див.: Шило О. До питання щодо диференціації кримінально-процесуальної форми / О. Шило // Право України. – 2010. – № 9. – С. 180–187.

² Цыганенко С. С. Общий и дифференцированный порядки уголовного судопроизводства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / С. С. Цыганенко. – СПб., 2004. – С. 16–17.

³ Манова Н. С. Теоретические проблемы уголовно-процессуальных производств и дифференциация их форм : дис. ... д-ра юрид. наук / Н. С. Манова. – М., 2005. – С. 14.

системну єдність, звертаючись до принципу уніфікації. Первинна диференціація, наприклад, може бути спрямована на виокремлення особливого провадження з метою створення уніфікації (у своєму сегменті) процесуальної форми. Вторинна диференціація — це процес поділу уніфікованої форми¹. Ця точка зору уявляється досить плідною, адже в концентрованому вигляді відображає ті нормотворчі процеси, що останнім часом відбуваються у галузі правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності. У цьому зв'язку доречно звернутися до порядку здійснення особливого провадження по розгляду судом подань органу дізнання, слідчого та прокурора про проведення слідчих дій, які обмежують конституційні права людини, та застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжних заходів у вигляді взяття під варту і застави, а також інших заходів кримінально-процесуального примусу. Його виокремлення у відносно автономне утворення в системі кримінального процесу свідчить про те, що відбулася первинна диференціація процесуальної форми досудового розслідування злочинів. Утім подальший розвиток законодавства в цій частині дозволяє констатувати і наявність вторинної диференціації, адже законом передбачено різний порядок розгляду судом подань органів досудового розслідування у межах фактично уніфікованого окремого провадження, що обумовлюється прагненням законодавця передбачити оптимальну процедуру, яка дозволить вирішувати завдання кримінального процесу при неухильному дотриманні конституційних прав людини. Так, наприклад, подання органу дізнання, слідчого про зняття інформації з каналів зв'язку і накладення арешту на кореспонденцію розглядається головою апеляційного суду або його заступником у порядку та за умов, що забезпечують таємницю досудового слідства, подання про проведення обшуку, огляду житла та іншого володіння особи, примусової виїмки із житла та іншого володіння особи, поміщення обвинуваченого до стаціонару для проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи, а також деяких інших слідчих дій розглядаються суддею місцевого суду у порядку, що забезпечує таємницю досудового слідства. Подання ж про взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту, продовження його строку, застосування застави, обмеження строку ознайомлення обвинуваченого та його за-

¹ Див.: Сычев А. А. Дифференциация уголовно-процессуальной формы производства по делам несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. А. Сычев. – Н. Новгород, 2009.

хисника з матеріалами кримінальної справи по закінченні досудового слідства розглядаються суддею місцевого суду в змагальній процедурі, що надає можливість сторонам відстоювати свої позиції і захищати законні інтереси.

У основі диференціації процесуальної форми у зазначених випадках лежать правові відносини, пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини при проведенні слідчих дій і застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу, які обмежують конституційні права. Це обумовило необхідність первинної диференціації кримінально-процесуальної форми і виокремлення особливого судового провадження на досудовій стадії кримінального процесу. Втім специфіка процесуальних дій, про наявність підстав для проведення яких має висловитися суд, викликала потребу у вторинній диференціації і встановленні різного порядку розгляду та вирішення судом подань органів досудового розслідування.

Підтримуючи позицію прихильників диференціації кримінально-процесуальної форми, можна навести такі аргументи на її обґрунтування. Наявність різних форм кримінального провадження, по-перше, створює реальні передумови для ефективного захисту прав і законних інтересів учасників процесу; по-друге, забезпечує ресурсну економію; по-третє, раціоналізує та оптимізує провадження; по-четверте, в окремих випадках сприяє нормалізації психологічної обстановки, врегулюванню кримінально-правового конфлікту.

Наприкінці доцільно зазначити, що ідея диференціації кримінально-процесуальної форми набула досить широкого втілення у новому Кримінальному процесуальному кодексі України, прийнятому Верховною Радою України 13.04.2012 р. Узагальнення його положень дає змогу констатувати такі критерії, які покладено розробниками законопроекту до визначення процесуальних форм: суспільна небезпечність правопорушення; специфіка суб'єкта суспільно небезпечного діяння; повага до суверенітету іноземної держави; необхідність оперативного забезпечення судовим захистом права, свободи і законні інтереси учасників кримінально-процесуальних відносин; співвідношення у кримінальному провадженні державно-владного начала і диспозитивності.

Відповідно до зазначених критеріїв новий КПК України передбачає таку диференціацію кримінально-процесуальних форм, як-то: провадження про кримінальні проступки; особливі порядки кримінального провадження: угода між прокурором та підозрюваним, обвинуваченим

про визнання винуватості; угода про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим; кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення; кримінальне провадження, яке містить державну таємницю; судові провадження по розгляду слідчим суддею подань слідчого, прокурора про проведення слідчих дій і застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також розгляду скарг учасників кримінального процесу на дії та рішення слідчого і прокурора; скорочене судове слідство; міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій; провадження у суді присяжних тощо.

Ефективність такої законодавчої моделі може бути оцінена лише із впливом певного часу та напрацюванням нової правозастосовної практики. Утім наукова розробка концептуальних основ диференціації кримінально-процесуальної форми залишається надзвичайно актуальною і в умовах новітнього законодавства, оскільки дозволить виявити ті прогалини та суперечності, які перешкоджають вирішенню поставлених завдань, проте притаманні будь-яким реформаційним процесам.

Трофименко В. Дифференциация процессуальной формы как приоритетное направление реформирования уголовного судопроизводства Украины

Статья посвящена анализу дифференциации процессуальной формы, ее сущности и выбору критериев, по которым она должна осуществляться. Определены концептуальные основы дифференциации уголовно-процессуальной формы в условиях современного законодательства.

Ключевые слова: процессуальная форма, уголовный процесс, уголовно-процессуальная форма, судопроизводство.

Trofimenko V. The differentiation of the procedural form as a priority reformation tendency of the Ukrainian criminal proceedings

The article is dedicated to the differentiation of the legal procedural form, to its essence and to the choosing criterions of this differentiation. The article defines conceptual foundations of the differentiation of criminal procedural form in the condition of modern legislation.

Keywords: procedural form, criminal proceeding, criminal procedural form, legal proceedings.